

**АКТИВІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ
ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ЗАКАРПАТТЯ В ХОДІ
АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ
(ЧЕРВЕНЬ 1941 - ГРУДЕНЬ 1943 РР.)**

22 червня 1941 року почалася Велика Вітчизняна війна, в ході якої далі розвивалися уже в нових умовах і радянсько-чехословацькі відносини. Народи Чехословаччини, емігрантський уряд на чолі з Е.Бенешом рішуче засудили цей ганебний акт фашистської Німеччини [4, 106-108]. Правда уряд Словаччини незабаром приєднався до дій фашистської Німеччини і також оголосив війну СРСР. Це дуже ускладнило хід переговорів з СРСР.

На першому етапі Великої Вітчизняної війни Радянська Армія відступала. Ворог добрався до Москви. Це дуже хвилювало людство, керівників воюючих союзних держав. Але волелюбні народи вірили в силу СРСР, вірили, що в ході війни настане перелом і радянський народ вийде переможцем. Події червня 1941 року змінили всю міжнародну обстановку. На порядок дня постало питання про створення антигітлерівської коаліції, до якої була залучена і Чехословаччина [10, 126]. Провідна роль у цьому належала Радянському Союзу.

Важливим моментом радянсько-чехословацького зближення на цьому етапі була розмова Е.Бенеша з радянським посланником в Англії І.М.Майським, яка проходила на початку липня 1941 року. І.М.Майський заявив Е.Бенешу, що радянській уряд залишається вірним принципам захисту інтересів Чехословаччини. Постійною програмою його є відновлення незалежної Чехословаччини, внутрішній лад якої визначить сам народ. Уряд СРСР готовий прийняти посланника Чехословаччини в Москві. Він надасть допомогу чехословацькій стороні в організації військових частин на території СРСР, які під радянським загальним керівництвом брали б участь у боротьбі проти фашистської Німеччини [4, 117]. Для нас важливо підкреслити те, що уряд СРСР мав на увазі відновити Чехословаччину в її кордонах до Мюнхена [4, 118]. Значить в складі Чехословаччини мислилася і Підкарпатська Русь.

Президент Чехословаччини Е.Бенеш одобрив пропозиції І.М.Майського, висловив велике задоволення пропозиціями Радянського Союзу. Він заявив, що відновлення відносин, які

були до 1938 року, відповідає національним інтересам народів Чехословаччини. І далі доповнив, що емігрантський уряд Чехословаччини робитиме все для зміцнення зв'язків з СРСР, для "спільних дій проти Гітлера" [4, 118].

Для дальшого розвитку радянсько-чехословацьких відносин і роль в них Підкарпатської Русі знайшли відображення в розмові між урядом Чехословаччини і президента Е.Бенеша. Начальник канцелярії президента Я.Смутний, який обговорював це питання з Е.Бенешом, в спеціальній записці відзначає, що президент добре розумів перспективу відносин з СРСР. Він вважав, що після війни СРСР залишиться одним з важливих держав, яка матиме вплив у Східній та Центральній Європі [4, 119]. Е.Бенеш мріяв про спільний кордон з Радянським Союзом і хотіло одержати питання про Підкарпатську Русь. У документі від 12 липня вперше чітко ставиться питання про державний статус Підкарпатської Русі. Е.Бенеш вважав, що вона не може належати ні утворенню, ні полізам, а може бути або в складі Чехословаччини, як це було до Мюнхена 1938 року, або в складі Радянського Союзу. Конкретно кому саме вона належатиме домовляться чехословацька і радянська сторони [4, 119]. Це була перша промова Е.Бенеша радянській дипломатії з приводу Закарпаття. Очевидно, президент розраховував ціною уступки Підкарпатської Русі значніше привернути СРСР на свій бік.

У літературі немає даних про те, що питання про Закарпаття ставили радянські дипломати. На той час, літо 1941 року, до цього мабуть не доходило. А позиція Е.Бенеша була використана урядом СРСР, як побачимо, певніше, коли безпосередньо це питання було поставлене на порядок дня. В документах радянсько-чехословацьких відносин продовжувало фігурувати поняття єдності Чехословаччини в кордонах 1938 року.

Про це чітко свідчило і підписання радянсько-чехословацької угоди 18 липня 1941 року про спільну боротьбу проти фашистської Німеччини. Дві країни домовилися обмінюватись посланими і об'єднати зусилля в боротьбі проти спільного ворога. Уряд СРСР погодився на створення на його території чехословацьких військових частин, які вестимуть боротьбу проти фашистів під загальним радянським командуванням [4, 129]. Це було уточнено військовою угодою між Верховним командуванням СРСР і Чехословаччини [12, 18-20].

Підписання угоди від 18 липня 1941 року мало велике міжнародне значення. Зміцнювалася антигітлерівська коаліція ще однією країною. Угода підняла міжнародний авторитет Чехословаччини. Слідом за визнанням її урядом СРСР визнала також Англія, а через кілька днів і США. Різниця однак була в тому, що уряд СРСР признав Чехословаччину в її домонхенському статусі [5, 214]. Правда, в самій угоді про це нічого не говорилося конкретно. Мова йшла про Чехословаччину як державу [4, 129]. Домонхенський статус тут розумівся сам по собі.

Англія, визнаючи Чехословаччину, питання про її кордони залишала відкритим. Вона засудила Мюнхен, визнаючи свою помилку в політиці 1938 року, але питання про кордони Чехословаччини залишала для обговорення, коли для цього настале сприятлива обстановка [4, 130]. США, визнаючи Чехословаччину, зовсім не ставили питання про кордони. Мотивувалося це тим, що США не підписували Мюнхенської угоди. Правда, всім відомо, що США також мали відношення до Мюнхена, своїми діями сприяли тій політиці, яка привела до цього [4, 130].

Отже, угода від 18 липня 1941 року відкрила нову сторінку в історії радянсько-чехословацьких відносин. Вона закріпила те положення, що Чехословаччина має бути відновлена як незалежна держава в кордонах 1938 року, тобто в її складі має бути і Підкарпатська Русь.

Політика чехословацьких керівників хоч і скилялася в бік СРСР і Е.Бенеш уже зробив в 1941 році перше визнання можливого відношення Підкарпатської Русі до складу СРСР, але практично велася вся робота так, щоб Закарпаття було залишено в складі Чехословаччини. Для цього Е.Бенеш уже в 1940-1941 роках прагнув заручитися підтримкою і американських русинів-емігрантів. Він добре пам'ятав як умів справлятися на дулю американських русинів Т.Масарик, коли приєднував Підкарпатську Русь до Чехословаччини в 1919 році [7, 151]. Американська Карпатська рада в Пітсбурзі на чолі з Г.Жатковичем об'єдналася з Православним Карпаторуським об'єднанням у м.Гарі на чолі з І.Ладичинським і провели спільний конгрес, на якому обговорити проблему Підкарпатської Русі. На конгресі були присутні представники і чехословацького уряду в особі Я.Масарик та Я.Пананек. Учасники конгресу засудили

окупаційний тиск угодів і заявили, що після визволення Підкарпатська Русь має бути в складі нової Чехословаччини як автономна її частина [7, 152]. Це дуже ймпонувало планам Е.Бенеша. Ознайомившись з таким рішенням, він заявив, що "Підкарпатська Русь ніколи не переставала бути законною частиною Чехословацької республіки". Мета уряду в екзилі нинішнє відновити все державне життя домонхенської Чехословаччини [7, 152]. Е.Бенешу було приємно, що вся періодика русинів Америки широко пропагувала ідею залучення Підкарпатської Русі в складі нової чехословацької держави.

Ці думки прозвучали і на Першому Всеслов'янському мітингу в Москві 10 серпня 1941 року, де були представники всіх слов'янських народів, у тому числі чехів, словаків і русинів Підкарпатської Русі. Від імені Чехословаччини на мітингу виступав відомий вчений-славист З.Неедди. Він звернувся до всіх поневолених слов'янських народів, у тому числі до українців Закарпатської України, щоб вони включалися в боротьбу проти ворогів [4, 145]. Бачимо, що З.Неедди дивився на Підкарпатську Русь, як частину Чехословаччини. Звернення до слов'янських народів, схвалене на мітингу, входило з тих же позицій, але словенське населення Закарпаття називалося "карпато-українцями", а про українців, білорусів говорився окремо [4, 147]. Так чи інакше, учасники мітингу бачили Закарпаття в складі Чехословаччини, вірили, що СРСР допоможе її відновити. Про це чітко сказав і Е.Бенеш у зверненні до учасників чехословацького руху Опору. Він заявив, що для всіх ясно: в складі нової Чехословаччини знову буде Судетська область, Словаччина і Підкарпатська Русь. Це розуміють і союзники Чехословаччини Англія і Радянський Союз. Відновлення незалежної Чехословаччини підтримують усі, але питання про кордони чітко не ставлять не лише в Лондоні, але навіть в Москві. Посол З.Фірлінгер, який ретельно вивчав це питання в Москві, повідомляв, що по відношенню кордонів в радянських колах "нічого визначеного не говорять" [4, 154].

У такому плані розглядалося питання про Закарпаття і в 1942 році, коли в СРСР почалося формування чехословацьких військових частин. Чехословацький уряд в еміграції звернувся до уряду СРСР з проханням відпустити на волю усіх біженців із Закарпаття, які є громадянами Чехословаччини і хто бажає поступатиме добровільно в загони, що формувалися в Бузудуку.

Командуючий формуванням Л.Свободар вважав, що прискорити прибуття "підкарпатських русинів" у чехословацькі частини є важливим фактором їх прискореного формування [4, 222]. В ході формування чехословацьких частин в СРСР все частіше обговорювалося і питання про долю майбутньої Чехословаччини та її кордонів. Уряд Чехословаччини високо цинив той факт, що СРСР визнає кордони країни до Мюнхенської угоди. В розмові з В.М.Молотовим 9 червня 1942 року ще раз було заявлено Е.Бенешу, що "радянський уряд був і залишається противником Мюнхена і безперечно хотів би бачити Чехословаччину відновлену з усіма її територіями", які було відібрано від неї [4, 228]. Е.Бенеш подякував уряду СРСР за його позицію відновити Чехословаччину в довоєнських кордонах. У 1943-1944 роках, коли розгорнулися вирішальні бої проти фашизму ці питання дати коли розгорталися вирішальні бої проти фашизму ці питання дати обговорювалися з урахуванням нової обстановки.

Таким чином, ми бачимо, що напередодні та в перші роки другої світової війни між Чехословаччиною і СРСР склалися загально дружні відносини. Під час радянсько-чехословацьких переговорів ставалося і питання про кордони нової Чехословаччини, що безпосередньо відносилось і до визначення державного статусу Підкарпатської Русі. Незважаючи на всі суперечності в зовнішній політиці СРСР і її явні провали на окремих етапах він рішуче засудив Мюнхен, політику розчленування Чехословаччини, а значить і окупції Закарпаття Угорщиною. СРСР підтримував певні зв'язки з Чехословацькими емігрантськими колами в 1939 – на початку 1941 рр., але рішуче в захист Чехословаччини не виступив. Лише після нападу фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року ставлення СРСР до Чехословаччини різко змінилося.

1943 рік був переломним в ході Великої Вітчизняної війни. Активізувалася зовнішньополітична діяльність Радянського Союзу, інших країн антигітлерівської коаліції. Це чітко проглядається і на розвитку радянсько-чехословацьких відносин. В кінці 1943 року було укладено широкомасштабний договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною. В ході радянсько-чехословацьких переговорів, у договорах і угодах, укладених між СРСР і Чехословаччиною порушувалися і питання, що безпосередньо торкалися і Підкарпатської Русі.

Президент Чехословаччини Е.Бенеш належав до тієї частини європейських дипломатів і політичних діячів, які високо цинили СРСР, вірили в його силу і передбачали, що після війни ця країна посилить свій вплив у Центральній та Південно-Східній Європі. Тому він, незважаючи на опір У.Черчілля і міністра закордонних справ А.Ідена прагнув до якнайшвидшого зближення з СРСР. Е.Бенеш вивологував плітти широкомасштабного договору з Радянським Союзом і його окріть вважали "відвертим русофілом" [4, 88-89]. З цією метою Е.Бенеш шість рхзробляє і розповсюджує в своєму оточенні теорію про "еволюцію СРСР в ході війни", його "дебілізовізацію", зближення з Європою [13, 231]. В дійсності Е.Бенеш видавав бажане за дійсне, а Й.Сталін підтримував у нього цю ілюзію.

Виходячи з такої позиції Е.Бенеша, Й.Сталін намагався використати його як інструмент своєї центральноєвропейської політики. Незважаючи на свої великі перемоги СРСР у дипломатичному відношенні ініціатива в своїх руках ще не мав [2, 229].

В кінці 1942 року президент Чехословаччини в еміграції Е.Бенеш готувався відвідати Москву, щоб обговорити з керівництвом Радянського Союзу проблеми чехословацько-радянських відносин. Посол Чехословаччини в СРСР З.Фірінгер 1 грудня 1942 року телеграфував Е.Бенешу, що в Москві готові прийняти чехословацьку делегацію в будь-який час. Терміни залежать від чехословацької сторони. Фірінгер вважав, що потрібно визначитися і прискорити приїзд делегації до Москви [4, 259].

Чехословацька делегація готувалася до приїзду в СРСР. Про це свідчить записка міністра закордонних справ С.А.Лозовського від 6 березня 1943 року. Дата попередньо призначалася на кінець березня - початок квітня 1943 року. Чехословацька сторона не лише бажала обговорити проблему відносин з СРСР, але й готувала пропозицію про укладання договору, який би регулював дії двох країн не лише на час війни, але і в післявоєнні роки. Для Чехословаччини, як бачив Е.Бенеш, такий договір мав велике значення [4, 275].

Спочатку СРСР не охоче йшов на підписання такого договору. Уряд СРСР виходив з того, як свідчать документи, що спочатку потрібно переможно закінчити війну, розгромити

німецьких фашистів, а тоді вже думати про післявоєнні проблеми [4, 276]. Е.Бенеш наполягав на договорі широкого плану, бо його цікавило питання кордонів нової Чехословаччини. Саме в цьому плані переговори з СРСР стосувалися і питання про Закарпаття.

Навесні 1943 року Е.Бенеш висунув нову ідею укладання трьохстороннього договору: СРСР - Чехословаччина - Польща. Це був новий момент в розвитку радянсько-чехословацьких відносин. Спеціалісти стверджують, що ідея включення Польщі в переговори з СРСР належала не самому Е.Бенешу, а англійським і американським дипломатам. Вони добре знали, що польський емігрантський уряд проводив жорстоку антирадянську політику, а тому СРСР не піде на заключення трьохстороннього договору. В такий спосіб мислилося затримати радянсько-чехословацьке зближення, відсунути на далі укладання договору [3, 86-87]. Уряд СРСР природно не йшов на обговорення питання про укладання трьохстороннього договору, а тому Е.Бенеш продовжував готувати двохсторонній чехословацько-радянський договір.

Переговори про укладання договору між СРСР і Чехословаччиною проходили на загальному сприятливому фоні розвитку антифашистської боротьби. Навесні та влітку 1943 року було одержано ряд вирішальних перемог над фашистами під Сталіноградом, на Орловсько-курській дузі. Активізувався антифашистський рух в самій Чехословаччині, зокрема в горах Словаччини і Чехії почали діяти партизанські загони [9, 178].

У січні 1943 року вступив у боротьбу проти німецьких фашистів під Соколовим на Харківщині чехословацький батальйон під командуванням Л.Свободи. Воїни батальйону проявили мужність в боротьбі. Це мало не лише військове, але й моральне значення. Бійці чехословацьких військових частин, серед яких було багато закарпатців, проявили вірність дружбі з СРСР [11, 79-84]. Особливо героїчно билися чехословацькі бійці за визволення Києва, Білої Церкви та інших міст України. Уряд СРСР високо цинив бойові дії чехословацьких частин [6, 349]. Це, безперечно, позитивно впливало на хід переговорів з чехословацьким емігрантським урядом.

Влітку 1943 року все необхідне для укладання договору з боку Чехословаччини було підготовлене. Мова йшла не лише про текст договору, але й про узгодження цього питання з керівництвом США і Англії. Зауважимо, що Е.Бенеш мав розмову з цього приводу не лише з англійськими та американськими

дипломатами, але й з першими особами цих країн - президентом США Ф.Рузвельтом і прем'єром У.Черчиллем [4, 309]. У телеграмі від 22 червня 1943 року послу в СРСР З.Фрайнгеру президент Чехословаччини повідомляє, що все підготовлено до поїдки, погоджує місця, які він бажав би відвідати, будучи в Радянському Союзі. Е.Бенеш просить організувати поїдку на фронт, щоб побачити радянського солдата в бою і мав намір побувати в Бузулуку, де формувалися чехословацькі частини і де була значна кількість солдат-карпаторусинів [4, 319]. Це є ще одним яскравим свідченням того, що ведучи переговори з СРСР Е.Бенеш не забував про долю Підкарпатської Русі. В Бузулуці, очевидно, він мав намір зустрітися з русинами і обговорити їх проблеми. На цей час уже остаточно було вирішено питання про звільнення всіх русинів Закарпаття, які знаходилися в таборях у СРСР і при бажанні створювалася можливість їх вступу до чехословацьких частин [4, 323-324].

На листопад-грудень 1943 року все було підготовлено і чекався час, коли в Москві зможуть прийняти Е.Бенеша. Питання про умови радянсько-чехословацького договору ще раз Е.Бенеш обговорював із заступником народного комісара закордонних справ СРСР О.Е.Корнійчуком після закінчення роботи Тегеранської конференції голів урядів двох держав. Е.Бенеш у телеграмі від 3 грудня 1943 року повідомляє, що з радянським дипломатом в неофіційній обстановці в Тегерані узгодив усі питання. В документі підкреслюється, що з українцем О.Е.Корнійчуком він обговорив питання про Закарпатську Україну і було досягнуто повної домовленості [4, 393]. Звертає на себе увагу той факт, що Е.Бенеш підкреслює національну приналежність О.Е.Корнійчука і висловив задоволення з того, що той не заперечував проти кордонів Чехословаччини 1938 року.

Під час перебування в Москві Е.Бенеш мав переговори про чехословацькі проблеми з радянськими дипломатами, щоб при підписанні договору не було ніяких неясностей. Як свідчить публіцист і політичний діяч Е.Таборський, дуже приближена особа до чехословацьких емігрантських кіл, Е.Бенеш мав зустріч з Й.Сталіним і обговорював усі питання радянсько-чехословацьких відносин. Під час розмови Е.Бенеш прямо поставив питання Й.Сталіну про державний статус Підкарпатської Русі. На це Й.Сталін дав таку відповідь чехословацькому президенту: "Підкарпатська Русь має повернутися до Чехословаччини. І це

вирішує питання раз і назавжди* [8, 58]. Така позиція Й.Сталіна щодо кордонів Чехословаччини ще більше привернула Е.Бенеша на бік радянського керівника.

Незважаючи на зайнятість державними справами, питаннями боротьби проти фашистської Німеччини, Й.Сталін велику увагу приділяв Е.Бенешу. Допускається думка, що Й.Сталін мав з Е.Бенешом не одну зустріч, а кілька і не пошкодував часу для довготривалих розмов з ним. Очевидно, Й.Сталін виходячи з того, що Е.Бенеш мав добрі зв'язки з керівниками союзних держав, знав їх настрої і це представляло інтерес для радянської сторони. Й.Сталін цинив і те, що йдучи на підписання двохстороннього договору про дружбу, Чехословаччина підмочила авторитет одного із противників СРСР - емігрантського уряду Польщі [4, 396]. У своїй європейській політиці Й.Сталін уміло використовував підтримку і русофільські настрої Е.Бенеша.

Питання про Закарпатську Україну обговорювалося і з керівництвом Компарті Чехословаччини, яке знаходилося в Москві. Бенеш мав кілька зустрічей з керівником чехословацьких комуністів К.Готвальдом. У центрі переговорів стояли питання про зближення точок зору щодо шляхів визволення Чехословаччини та її післявоєнного устрою. Позиції двох сторін значно зблизилися внаслідок переговорів. Не все було уясовано, якою буде Чехословаччина після війни. В одному сходилися: Чехословаччина буде новою демократичною республікою, всі народи матимуть рівні права. Нова Чехословаччина відродиться в кордонах домюнхенських [1, 112-115].

12 грудня 1943 року в Москві було підписано договір великої історичної ваги - Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною. Договір передбачав широку мережу заходів, спрямованих на розгром фашизму, визволення Чехословаччини і широке співробітництво у післявоєнні роки. Договір від 12 грудня 1943 року - це велике досягнення і радянської країни. Він служив справі миру в Європі [4, 394-395]. В договорі не було слів про кордони Чехословаччини. Мова йшла про країну загалом як таку. Якщо при підготовці договору увесь час мова йшла про визнання Радянським Союзом кордонів до Мюнхена, значить і Закарпаття бачилося в складі Чехословаччини, то в самому договорі положення про кордони повністю випущене. Пояснити цей факт

можливо, бо Чехословаччина, зокрема президент Е.Бенеш, завжди високо цінили той факт, що СРСР визнавав історичність домюнхенських кордонів. Можна припустити думку, що на кінець 1943 року в радянському керівництві визріла нова точка зору, але відверто не хотіли про неї говорити, а тому вирішили приховати мовчанням. Не може бути випадковістю те, що на Тегеранській конференції широко обговорювалося питання про кордони Польщі [5, 422-424], а про кордони Чехословаччини мови зовсім не було. Можливо для керівників трьох великих держав питання про кордони Чехословаччини не було дискусійним. Але в радянсько-чехословацьких переговорах воно не входило з порядку денного.

1. Аморт Ч. СССР и освобождение Чехословакия. - М., 1976.
2. Гранчак ІМ., Поп ІІ. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни // Карпатика. - Випуск 2. - Ужгород, 1993.
3. Грачев С. Помощь СССР народам Чехословакия в их борьбе за свободу и независимость. - М., 1953.
4. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. - Т. 4. - Книга первая - март 1939 г. - декабрь 1943 г. - М., 1981.
5. История дипломатии. - Т. 4. - М., 1975.
6. История Чехословакия. - Т. III. - М., 1960.
7. Магочій ПР. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). - Ужгород, 1994.
8. Маркусь Василь. Приєднання Закарпатської України до Радянської України - 1944-1945. - К., 1992.
9. Недорезов А.И. Национально-освободительное движение в Чехословакия 1938-1945. - М., 1961.
10. Петере ІА. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму у роки другої світової війни. - К., 1959.
11. Русин В.П. На крутих перевалах. Далі на зустріч. - Ужгород, 1987.
12. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Документы и материалы. - М., 1960.

13. Benes E. Paměti Od - Mnichova k nove valce a novemu vitězství. - Praha, 1947.